

POGOVOR

Immer wieder Serbien: Pilarova knjiga
kao dio vanjskopolitičke aktivnosti
hrvatskoga vodstva 1932.—1933.

Mnoge od onih koji su Ivu Pilara poznavali samo po najpoznatijem njegovu djelu, *Južnoslavenskom pitanju*, koje je u ožujku 1918. objavljeno u Beču na njemačkom jeziku (pa u nesolidnu hrvatskom prijevodu tek 1943. izišlo u Zagrebu), znala je u nedoumicu dovesti posljednja njegova knjiga koja je osvanula također na njemačkom, početkom 1933. u Berlinu, pod naslovom *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde (Uvijek iznova Srbija: Sudbonosni trenutak Jugoslavije)*. O toj nedoumici zorno svjedoče ne samo onodobni osvrti i naknadna sjećanja autorovih suvremenika, nego i prikazi te knjige kao i opaske o njoj koje su se pojavile tijekom posljednjih tridesetak godina, nakon što je i to Pilarovo djelo postalo čitateljima dostupnije u dva hrvatska prijevoda (1994. i 1997.), koja su mjestimice također zaslužna za pogrješno shvaćanje njegovih pogleda.

Prva od spomenutih Pilarovih knjiga bila je, naime, opširan, bogato argumentiran i hladnokrvan, ali zato ne manje borben prosvjed protiv jugoslavenstva i Jugoslavije koje je njezin autor (u mladosti jedan od protagonista hrvatske moderne i ideologa naše modernizacije te, prema vlastitim riječima, i sâm »apostol hrvatsko-srpske sloge«; kasnije pak ključni idejni pokretač i u pionirskom razdoblju glavni ideolog Hrvatske narodne zajednice, prve gospodarsko-kulturne, a zapravo političke organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika), usred svjetskog rata, kao mobilizirani austro-ugarski vojni časnik skriven iza pseudonima *L. von Südländ*, prepoznavao kao jedan od javnih oblika velikosrpstva (odnosno, kako je on radije govorio, svesrpstva); potonja, također potpisana rječitim pseudoni-

mom *Florian Lichtrager* (koji bi nakloni mu prevoditelj pohrvatio u Cvjetka Svjetlonošu, a neskloni u — Lucifera), mogla se je činiti kao pokušaj obrane Jugoslavije, pokušaj čija je nelogičnost i unutarinja proturječnost iz hrvatskih nacionalističkih, ustaških redova odmah primijećena.

Osvrćući se, naime, na tu knjigu malo nakon njezina izlaska, književnik i pravaški političar Mile Budak, potpisnik Zagrebačkih punktacija, a tad već politički emigrant s reputacijom preživjele žrtve jednog od brutalnih atentata koji su se na prijelazu iz dvadesetih u tridesete godine XX. stoljeća u Jugoslaviji nizali kao na tekućoj vrpci, primijetio je kako pisac knjige iznosi »sve činjenice, koje dokazuju, da je nemoguć zajednički život Srbije i Hrvatske«, pa — uz dlaku podacima kojima tako suvereno vlada i spoznajama o procesima koje tako oštroumno primijećuje — ipak »pledira za nekakovu federaciju« koja je hrvatskom narodu posve neprihvatljiva.

Kao tipičan izdanak hrvatske nacionalističke misli, Budak je, naime, bezuvjetno htio sve i odmah: slobodnu i neovisnu državu koja, dakako, ima obuhvatiti sve hrvatske zemlje, uključujući dakle i Bosnu i Hercegovinu, pa je kao prijetnju doživljavao svaki glas koji se zadovoljavao manjim, polovičnim rješenjima, napose ako su ona bila takva da su — kao federalistiko preuređenje jugoslavenske države — mogla ne samo odgoditi ostvarenje konačnoga, idealnog cilja, nego ga možda i osujetiti.

No, da je znao tko je autor knjige, budući bi ustaški doglavnik svoje misli zacijelo bio oblikovao nešto drugačije — jer on o hrvatstvu i protujugoslavenstvu svoga odvjetnikoga kolege nije dvojio (samo što je mislio kako je Pilar »inače vrlo dobar Hrvat, ali od šume ne vidi nikada stabla«, pa u skladu s time »neprestano umuje, filozofira, strahuje i u tome labirintu od ideja, teza i protuteza ne može redovno da povuče onaj zdravi zaključak, koji bi povukao svaki naš seljak«) — ali ipak nije spomenuo ono što je u svezi s *Lichtragerovom* knjigom možda i bio primijetio: da su među prikazima i osvrtima na nju koji su u europskom tisku zaredali već početkom ožujka 1933., neke dobro obaviještene austrijske novine donijele i vijest da su jugoslavenske vlasti tu knjigu po kratkom postupku zabranile odnosno onemogućile njezino legalno unošenje i prodaju na području Kraljevine Jugoslavije.

Makar, dakle, nije bila po volji ustašama koje je spominjala samo uzgred i zaobilazno, kao jednu od logičnih posljedica režimskog terora i simptom smrtno bolesti jugoslavenske države, od prvog je dana *Immer wieder Serbien* bila posve nepoćudna beogradskom režimu koji je oštro kritizirala. A ne će proći ni četiri mjeseca od ustaške kritike *Lichtträgers* dok njegova knjiga posluži kao sredstvo jedne od tada čestih diverzija hrvatske političke emigracije. Na koprivničkom je željezničkom kolodvoru, naime, pred sâm kraj srpnja te ionako burne i sudbonosne europske 1933. eksplodirao pakleni stroj koji je ubio jednog, a teško ranio dva jugoslavenska policajca. Ubojita je naprava bila poslana iz Mađarske, u paketu kroz čiji se papirnati omot nazrijevala naslovnica upravo *Lichtträgerove* knjige. Naslovnik paketa bio je »Dragutin Bubanj, sudija Državnog suda za zaštitu države Beograd«.

Iako je Pavelićeva *Croatiapress* početkom kolovoza podrugljivo komentirala pisanje jugoslavenskog tiska o tom događaju — ne poričući da pakleni stroj nosi ustaški potpis, ali to ni ne priznajući izrijeком — knjiga koja je poslužila atentatu zacijelo nije bila slučajno izabrana. Da njezin adresat također nije bio nasumičan, moglo bi se reći skoro sa sigurnošću. Kao poslušni izvršitelj svakoga beogradskog naloga, Dragutin je Bubanj, naime, slovio za jednog od stupova jugoslavenskog režima, a među Hrvatima ga je bio osobito zao glas, jer je kao predsjednik Sudbenog stola u Zagrebu predsjedao i vijećem koje je, nakon stravična mučenja u istrazi, dvije godine ranije na smrt vješanjem osudilo pripadnike »prvoga ustaškog roja« Marka Hranilovića i Matiju Soldina, a niz njihovih istomišljenika na višegodišnju tešku robiju; k tome je sudio u nizu drugih političkih procesa, pa i u onome u kojem je predsjednik zabranjene Hrvatske seljačke stranke dr. Vladko Maček pred Državnim sudom za zaštitu države 1933. osuđen na trogodišnju robiju.

I da nam u razmjerno novije vrijeme nije postala dostupnom sačuvana Pilarova rukopisna ostavština, možda bi i nas pri tumačenju posljednje njegove knjige zaveli ti njezini odjeci i posljedice, pa bismo ju nakon smještanja u vremenski i politički kontekst interpretirali prema vlastitim predodžbama i spoznajama — ponekad ju možda i natežući za potrebe vlasti-

tih ideoloških i nacionalno-političkih projekcija — smatrajući kako je posrijedi intelektualna vježba jednog autsajdera, *postranika* koji je svoju dokolicu odlučio ispuniti sastavljanjem jednog sasvim privatnog, pa već time uzgrednog spisa koji bi možda bio i posve suvišan, kad ne bi predstavljao nezostavan dio donedavno u znatnoj mjeri nerasvijetljena životopisa čovjeka koji je napisao znamenito, legendarno *Južnoslavensko pitanje*.

Jer, i takav, *nedovršeni životopis* bio nam je i ostao važan ne zbog samog Pilara, nego zbog toga što je iz njega neminovno proizlazilo pitanje: ogleda li se u životnom putu toga zagonetnog, osebujnog i svestranog pojedinca možda i sudbina jednog naroda, hrvatskoga, koji njegov geopolitički položaj tijekom dugih stoljeća stavlja na uvijek ista, teška iskušenja, pa i ono da opstaje zato što svoje poraze proglašava barem simboličnim pobjedama, ne praveći — doduše — od njih kumire i pseudoreligiozne mitove, ali ih proglašava *realnima* i *jedino mogućima*, kako bi ih sâm sebi mogao ponuditi kao ispriku za vlastite slabosti?

Zato bi nam i bez Pilarove ostavštine — zbog vlastite savjesti i zbog shvaćanja procesa koji su ravnali hrvatskom poviješću posljednjih stotinu pedeset godina — bilo važno znati, svjedoči li *Immer wieder Serbien* o kontinuitetu nastojanja ili je možda dokument o kapitulaciji jednog od svojedobno najpoznatijih i najupornijih boraca protiv jugoslavenstva i Jugoslavije, a sad zagrebačkog odvjetnika i publicista, višegodišnjeg predsjednika Sociološkog društva i autora nekoliko zapaženijih rasprava o vjersko-kulturnoj povijesti onoga što se uobičajilo nazivati Balkanskim poluotokom, napose rasprava o »bogumilima« (bosanskim krstjanima) te o dvopočelništvu (dualizmu) u staroj vjeri Hrvata i Srba, koji je razdoblje otvorene i prikrivene diktature kratko načelnim, visokoparnim predavanjima o fašizmu i fašističkoj državi, o krizi suvremene državnosti i slabostima kapitalističkog poretka te o novim smjerovima socijalne misli i srodnim temama.

Jer, ruku na srce, da nije neobjavljenih, nijedan od objavljenih Pilarovih tekstova iz doba prve Jugoslavije ne bi bio kadar posve razmrsiti tu dvojbu; nijedan nam ne bi mogao sigurno poslužiti kao Arijadnina nit, podobna da nas izvede iz labirinta i zauvijek nas oslobodi tih nedoumica.

A tu našu površnu i pogriješnu predodžbu remetilo bi jedino to, da se je — u vrijeme kad se Njemačka nalazila na prekretnici, jer će vlast u njoj upravo tih dana preuzeti čovjek i pokret koji se u *Lichtträgerovoj* knjizi nekim čudom ne spominju ni jednom riječju, čak ni aluzijom — na objavljivane te naizgled suviše studije začudo (da prvo čudo ne ostane samo) odvažio inače vrlo ugledan berlinski nakladnik koji je pritom — da se to ni-zanje čuda nastavi — za pisca predgovora angažirao jednog od najupornijih boraca za reviziju općih predodžaba o primarnoj, čak i isključivoj njemačkoj odgovornosti za Prvi svjetski rat, Friedricha Thimmea (1868.—1938.), uglednoga njemačkog povjesničara umjerene nacionalističke i istodobno protuhitlerovske orijentacije, glavnog urednika zbirke dokumenata o predratnoj europskoj politici, koja je pod naslovom *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes im Auftrage des Auswärtigen Amtes (Visoka politika europskih vlada 1871.—1914. Zbirka diplomatskih dokumenata Ministarstva vanjskih poslova, po ovlaštenju Ministarstva vanjskih poslova)* objavljena u Berlinu od 1922. do 1927. u 40 knjiga, od čega je čak dvanaest osvanulo u dva sveska.

Takve bi možda bile i naše predodžbe o *Lichtträgerovoj* knjizi, a ustvari je sve bilo drugačije i dosta je očito da baš ništa nije bilo slučajno.

Mi danas o Pilaru i njegovu djelu znademo toliko da bez velika krzmana smijemo ustvrditi kako ni ova njegova knjiga zacijelo nije bila egzotičan, privatan pothvat usamljena pojedinca, nego sastavni dio jednoga šireg pothvata ondašnjega hrvatskoga političkog vodstva, a ujedno i dio Pilarove višedesetljetne političke i davno zasnovane nacionalno-političke strategije koju je on zastupao između dviju glavnih struja tadašnje hrvatske politike: Mačekove mlake i reformističke te Paveličeve radikalne i nacionalističke.

Te dvije struje, kako govore stotine svjedočanstava iz tog doba, većini obična puka činile se su kao svojevrsna ratna lukavština, puka taktika iza koje stoji čvrsta i jedinstvena politička strategija, ali je vještije oko moglo nazrijeti kako se zbog niza razloga već dulje vrijeme šire i produbljuju pukotine koje su već otprije postojale. A bez velika se oklijevanja smije kaza-

ti: po ideološkim uvjerenjima, metodama i čudi Pilar je bio neusporedivo bliže Mačeku; po krajnjim ciljevima — Paveliću; k tome još i to da je njegovu nacionalno-političku poziciju u to doba, uza sve njihove sličnosti i razlike, možda najbolje uspoređivati s onom Trumbićevom u posljednjem desetljeću života tog političara stare škole.

I taj bivši jugoslavenski ministar vanjskih poslova i Ivo Pilar imali su određenu gospodsku, aristokratsku crtu u svom značaju. Obojicu je odlikovala hladnokrvnost u prosudbama i odmjerenost u ocjenama, pa su i male probitke najčešće pretpostavljali velikim riječima i još većim snovima. Prvi je stasao kao pravaš, pa se odrekao Starčevića i zabrazdio u jugoslavenstvo od kojega se trijeznio polako, ali uporno i nepovratno, postupno se vraćajući uvjerenjima iz mladosti; drugi je odgojen u obzoraškoj obitelji i formirao se kao naprednjak, ali se uza sve uporne kritike Starčevića stalno privijao uza starčevićanstvo i ideju neovisne Hrvatske. Obojica su u svoje vrijeme kritizirala Stjepana Radića i njegovu politiku nepriznavanja Vidovdanskog ustava i skupštinske apstinencije. Obojica su zazirala od nasilja i revolucije, ali su obojica pasivnost smatrala mirenjem s porazom i zahtijevala što aktivnije sudjelovanje u političkom životu.

No, razlikovali su se i u polazištima i u ciljevima: Trumbić je nakon 1918. držao kako Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca treba jačati, da bi ju se moglo reformirati; Pilar je smatrao da ju se ignoriranjem činjenica ne može razbiti, »jer činjenice imaju to neugodno svojstvo, da postoje i dalje bez obzira na to, da li ih se priznaje ili ne«. Zato je Radićev zaokret u prvim mjesecima 1925. već razočarani Trumbić, poput mnogih drugih — od frankovaca do boljševika — nazvao sramotnom kapitulacijom, tragičnim vjerolomstvom i izdajom najdubljih narodnih nada (pa postao grubim i nemilosrdnim kritičarom vjerolomnog prvaka); za Pilara je Radićev zaokret bio premda iznuđen, ali u osnovi ipak ispravan korak seljačkog tribuna, izlazak i njega i njegove stranke, tada već središnje hrvatske političke snage, iz političke pasivnosti odnosno besplodnog čekanja, dakle — nagovještaj politike koja se ne nada mǎni s neba nego sama kreira nove odnose te stvara prigode i uvjete za postignuće svojih ciljeva.

Dok se je Trumbić nakon skupštinskog atentata 1928. oslobađao svojih posljednjih jugoslavenskih iluzija i proricao skoro uskrsnuće neovisne Hrvatske (pri čemu, poučen i iskustvom neposrednih diplomatskih borbi iz doba svjetskog rata i poraća, i dalje nije bio spreman — poput Pavelića — staviti sve na kocku, pa zahtijevati hrvatsku državnu neovisnost uz dlaku svima, pozivajući se na interese europskog mira i na načelo samoodređenja naroda, načelo na koje su najgrlatije prisezali oni koji su ga najbezočnije kršili), Pilar je — oslanjajući se na svoju reputaciju, pa i svojevrsni autoritet koji je uživao kao stari, neumorni i autentični protivnik Jugoslavije — smatrao kako ima pravo i obvezu izabrati poziciju koja je u danima koji su mirisali na opći narodni ustanak izgledala nepopularno, pa otvoreno pozivati na postupnost i oprez, jer »prenagljeni i neoprezni postupci« ne samo da ne će ispraviti stare pogreške koje tište pleća i većine sadašnjih političkih aktera, nego njegovim sunarodnjacima prijete razvojem koji se u perspektivi može obistiniti i tako da će se »moći njihova tragika zbiti u formulu: Hrvati su ludo išli u Državu S. H. S. a još ludje su išli iz nje«.

Znao je on, naime, da nakon skupštinskog atentata i skore Radićeve smrti u narodu vrije; vidio je ogorčenje i bijes koji samo čeka da ga se povede prema državnoj neovisnosti, ali je ocijenio da ni unutarnje ni vanjske okolnosti nisu sazrele za uspostavu hrvatske države: na unutarnjem, jugoslavenskom planu Hrvati su i dalje uglavnom usamljeni, a ni unutar sebe nisu u dostatnoj mjeri nacionalno-politički jaki, ujedinjeni i kompaktni te gospodarski razvijeni i prometno povezani da bi se mogli othrvati imperijalističkim prohtjevima susjeda — osobito Talijana i Srba koji svakodnevno zveckaju prijetnjom *amputacijom* Hrvatske, ali i pretenzijama drugih susjeda — dok na međunarodnom planu u ovim trenutcima ne bi dobili potporu nijedne velesile, ponajmanje Francuske i Velike Britanije (i Sjedinjenih Američkih Država u kojima je on već 1918. naslućivao snagu koja bi mogla zagospodariti Zapadom, ako ne i cijelim svijetom). Ta, mnogi su na Zapadu ne samo tada, nego i u veljači 1933. i znatno kasnije, dijelili Churchillovo mišljenje kako je vođa talijanskog fašizma »rimski genij«, čovjek kojemu se valja diviti i kojega vrijedi oponašati!

Zato se sada, prema Pilarovu mišljenju, umjesto bučnih fraza i rodoljubnih proglašenja hoće »potpune stege«, mudrosti i rada, sustavnog, promišljenog i dugotrajnog, kako bismo kao narod bili spremni za odsudan trenutak: »Mi Hrvati moramo razumjeti, da svoj veliki obračun sa Srbima moramo ostaviti za onaj čas, kad Italija bude paralizirana. To će biti pako samo onda, kada padne fašistički režim ili pako, kada Italija dodje u otvoreni konflikt sa kojom drugom velevlasti. To pako nije isključeno, jer je Italija svojom nemirnom i agresivnom[,] upravo brigantskom polit[ik]om svom svijetu dojadila, pak mora s vremenom izazvati istu reakciju, koju je nekada izazivala Vilhel[im]ovska Njemačka«.

Raspad jugoslavenske države dakle je neminovan; njezinu sudbinu Pilar je sažeo u pravničku formulu *dies certus an, incertus quando*: dan smrt dolazi neminovno, samo se ne zna kad. No, prema njegovu mišljenju, taj trenutak još nije kucnuo, pa se moraju obuzdati osjećaji i reakcije koji su i shvatljivi i prirodni i etični, ali kad eksplodiraju u nepravo vrijeme, u političkom životu mogu biti pogubni. Zbog toga je sav svoj intelektualni i politički *kredit* on sažeo u nepopularan savjet, upravo apel: umjesto da samodopadno uživamo u borbenim proklamacijama koje nas prokazuju kao protivnike postojećega europskog poretka — pa time protiv nas mobiliziraju sve one koji možda i ne bi strahovali od samih Hrvata, ali strahuju od bilo kakvih tektonskih poremećaja i promjena europskog poredka — mi jednom mudrom i promišljenom politikom trebamo »pustiti Srbima diplomatski odijum, da oni hoće razlaz, dotično amputaciju«.

To su glavni razlozi zbog kojih se je pribojavao eksplozije u ozračju u kojem je — kako je zabilježio kasnije poznati jezikoslovac Adolf Bratoljub Klaić — samo jedna misao bila zajednička čitavoj Hrvatskoj: nikad više u Beograd (pa se nestrpljivo očekivalo da će vodstvo zatrubiti poziv na ustanak!); zato nije pokazivao nikakve simpatije ni prema ustaškoj emigraciji (ali ju nije ni napadao, jamačno svjestan da se i miroljubive riječi dalje čuju, pomnije slušaju i ozbiljnije shvaćaju kad uz njih ponekad zazveči oružje i odjekne bomba!), i zato je glavninu svojih nada počeo polagati u Hrvatsku seljačku stranku koja je, iako u siječnju 1929. formalno zabranjena kao

i druge stranke i organizacije s »plemenskim« i vjerskim nazivima, postupno prerastala u općehrvatski pokret.

Nije on imao iluzija ni o toj stranci niti o njezinu vodstvu. Nije doživio da se ona primakne vlasti, pa s te pozicije otvori sabirne logore za neistomišljenike i uvede komesarijat u Maticu hrvatsku, ali je bio svjestan kako iz same njezine srži izbija i prijeti uskogrudni, strančarski duh koji političke suparnike proglašava pokvarenom gospodom i narodnim otpadnicima, pokazujući prijezir osobito prema inteligenciji (jer inteligencija, kako je to autoritativno tumačio Vladko Maček, ima prava samo onoliko i samo dotele dok služi seljaku!); i kako se tobožnja demokratičnost stranačkog vodstva — u desetljećima koja slijede ona će iz očevidnih razloga prerasti u mit koji je do danas politički nekorektno, čak i bogohulno preispitivati čak i onda kad ga bjelodano potkapaju bezbrojne činjenice — manifestira upornim ponavljanjem da to vodstvo zapravo suzbija i krivotvori narodnu volju.

Jer kako se sâm Maček izjasnio u bezbroj navrata: kad bi bilo po volji hrvatskog naroda, Hrvatska bi bez oklijevanja napustila jugoslavenski okvir, pa obuzdavanje te volje vodstvo Hrvatske seljačke stranke smatra svojom povijesnom zadaćom (a njegovi će apologeti tu politiku, samo utoliko što je bila protuseparatistička i projugoslavenska, od tada do danas proglašavati i nazivati demokratskom). Bio je Pilar k tome svjestan i toga, da ta Mačekova politika legitimira njegova saveznika Svetozara Pribićevića — za Pilara redovito tek *Pribca* — čovjeka koji je bio spreman na mnoge ustupke Hrvatima kako bi se sačuvala Jugoslavija, ali sama Jugoslavija u njegovim predodžbama nikad nije smjela biti ustupak: vlastitog se čeda *Pribac* nije bio spreman odreći ni u kojem slučaju!

No, Pilar je htio gledati dalje te nije razmišljao u efemernim, pomodnim kategorijama ideološke ispravnosti i političke korektnosti; važnije mu je bilo uvjerenje da je formalno i dalje zabranjena Hrvatska seljačka stranka nagovješćivala spremnost da napusti radićevsko lutanje između nacionalnih i internacionalnih ciljeva te rješavanje hrvatskog pitanja napokon pretpostavi svečanim i ispraznim frazama o Tolstoju, Gandhiju i tobožnjemu nadnacionalnom, općčovječanskom poslanju seljaštva koje bi u ime uređenja svijeta po svojoj mjeri trebalo izbrisati i narode i države. Svomu

starom znancu, Radiću, Pilar je, naime, odavno predbacivao da je, ne shvaćajući ni to da je boljševizam neprijatelj seljaštva, »socijalni svoj stranački sadržaj koncipirao daleko previše pod utjecajem Marksizma«.

Zato je Pilar ponavljao: »Kad bi se naš narod dao zavesti svojim dubokim nezadovoljstvom sa današnjim prilikama, da se uputi u jednu avanturu boljševičke prirode, tada bi[h] to držao najvećom nesrećom«; zato je isticao kako je zadaća novoga narodnog vodstva, da »počupa sve mladice i pupove koji su ostali iz onog vremena kad je Stjepan Radić iz Moskve slao poslanice hrvatskome narodu«. Nije se radilo samo o neispravnim socijalnim idejama — a boljševizam je i Pilar smatrao najvećom prijetnjom suvremenoj civilizaciji — nego i o neposrednim posljedicama na nacionalno-političkom planu, odnosno o riziku nove, znatno šire i dalekosežnije okupacije: suočen sa svakodnevnim neprijateljskim potvorama da su Hrvati simpatizeri komunizma (jednako tako će ih domalo, čak i do danas, optuživati da su simpatizeri fašizma!), on je naime strahovao da bi Italija u slučaju boljševizacije Hrvatske mogla dobiti međunarodni mandat za vojni pohvat u hrvatskim zemljama, a takve bi tendencije svi naši narodni neprijatelji upotrijebili kao izliku za križarski rat i »bukvalno istrebljivanje Hrvata«.

Međutim, i u razgovoru s Mačekom shvatio je kako je i ta stranka više iluzija nego stvarnost: nema osuvremenjena programa, nema čvrste organizacije, nema uporišta u gradovima, nema ni novca bez kojega je već u ta doba politička borba bila jedva zamisliva, a najgore od svega — nema ni jasnih nacionalnih i državno-pravnih pogleda, napose nema ideja o rješenju bosansko-hercegovačkog problema koji je Pilar odavno stavio u središte svojih razmatranja, upravo prema onome što je 1928. sazeo u misao: »Mjerodavna za moj cijeli životni rad bila je spoznaja, da su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija u svom sadašnjem obliku za život nesposob[ne], i da Hrvati imaju, ne samo budućnost nego i samu golu mogućnost održanja samo onda, ako dobiju Bosnu i Hercegovinu.« Bez tih pokrajina Hrvati, prema njegovu mišljenju, ne mogu očuvati istočni Srijem i Boku kotorsku, a ono što ostane — u Pilarovim geopolitičkim vizijama tek *reliquiae reliquiarum* jedne moguće hrvatske države, ostatci ostataka koji se u bitnome, vrijedi i

to primijetiti, jedino u najzapadnijem dijelu (Istra!) ne podudaraju s našom današnjom Hrvatskom — iz geopolitičkih, gospodarskih i prometnih razloga bit će toliko slabo da će se neminovno pretvoriti u igračku europskih sila.

Zato će Pilar, usporedno sa svojim profesionalnim obvezama i ambicioznijim vjersko-kulturnim studijama, tijekom 1932. kovati nacionalno-političke planove, organizirati sastanke probranih zagrebačkih intelektualaca, raditi na izmjeni odnosno donošenju novih Pravila Hrvatske seljačke stranke te putovati u Bosnu i Hercegovinu kako bi u razgovorima sa svojim davnašnjim znancima, suradnicima i prijateljima od kojih su mnogi i sad bili na istaknutim položajima u političkome, gospodarskom i kulturnom životu tih pokrajina, dobio potvrdu ispravnosti svojih političkih vizija. Bio je posve svjestan da Oktroiirani ustav (1931.) nije zadovoljio nikoga, ali je i takav kakav jest pokazivao kako je i režim načistu s time da se diktaturom ne može riješiti nijedan bitan problem jugoslavenske države, hrvatsko pitanje ponajmanje.

Svijest o tome sazrijevala je i u inozemstvu: Društvo naroda — ionako nedonošče koje je uporno ignoriralo predstavke Hrvata iz raznih europskih i američkih država, jednako kao i apele koje su mu upućivali Pavelić te Mačekovi emigrantski izaslanici Košutić i Krnjević — ulazilo je u predsmrtnu agoniju, pa je iz dana u dan značilo sve manje, ali je, po običaju, politički London prvi uočio nove vjetrove na Starome kontinentu. Pod dojmom ratnih sukoba na Dalekom istoku i previranja u Španjolskoj, a napose pod dojmom jačanja njemačkih nacional-socijalista, britanska je politička i gospodarska elita — koju je, za razliku od francuske, po tradiciji manje motivirao animozitet prema Njemačkoj nego nastojanje da se očuva britanska dominacija na morima, a ravnoteža sila na Kontinentu — postajala sve kritičnija prema Beogradu i Aleksandru Karađorđeviću, koji je u to doba već počeo očijukati s Hitlerom te iznova tražiti *modus vivendi* s Italijom.

Britanci su shvaćali da se Jugoslavija od jednog od stupova poratnog poretka može zbog svojih unutarnjih slobosti i nepomirljivih podjela pretvoriti u polugu njegova slamanja. U tome treba tražiti razloge da je tijekom 1932. u britanskom tisku osvanulo više tekstova uglednih i utjecajnih auto-

ra koji su kritizirali prilike u Jugoslaviji. To je ono što će kod dijela hrvatske elite, pa i kod Pilara, probuditi očekivanja i nade.

U rujnu te godine u Zagreb su došla dva istaknuta člana Laburističke stranke, ujedno i Balkanskoga komiteta, zastupnik u aktualnom sazivu britanskog parlamenta Rhys J. Davies te bivši zastupnik Ben Riley. Oni će u britanskom parlamentu potaknuti raspravu o hrvatskom pitanju, a njihovo povjerljivo izvješće pod rječitim naslovom »Hrvati pod jugoslavenskom vlašću. Rezultati istrage« (*The Croats Under Yugo Slavian Rule. The Result of an Inquiry*), pojavit će se kao brošura u listopadu (pa će doći i do Pilara, u čijoj je ostavštini sačuvano u češkom prijevodu, očito priređenom za češku, možda i djelić slovačke političke elite, koja je u Jugoslaviji i Maloj Antanti gledala jedno od bitnih uporišta i vlastite vizije europskoga poretka).

Koji tjedan prije toga, već pred kraj rujna, *The Manchester Guardian* je objavio Daviesov članak »Hrvati i Jugoslavija«, u kojem se navodilo kako su Hrvati jednodušni u neraspoloženju prema Beogradu i Jugoslaviji te žele s njom raskrstiti i postići barem samoupravu. Jedan od glavnih sugovornika Britancima bio je Trumbić, koji je — kako su oni tumačili — pred njima razglabao o mogućnosti hrvatskog saveza s Austrijom (jer da Hrvati smatraju Srbijance najgorim neprijateljima, a ne boje se ni Mađara ni Talijana), dok im je Maček ustvrdio kako je nepotrebno prolijevati krv i ubijati bogatog strica od kojega se nadate naslijeđu: »Jugoslavija je slična čovjeku, koji se razbolio na smrt — i sigurno je da će za kratko vrijeme umrijeti. Ta će smrt osloboditi Hrvatsku.« Prema Daviesu, Maček je ocjenjivao kako bi Hrvati na najmanji poticaj bili kadri zagaziti u »otvoreni ustanak«, no vodstvo Hrvatske seljačke stranke ga u tome suzbija, ali je pitanje koliko dugo će mu to polaziti za rukom.

Kad su se jugoslavenske vlasti zbog tih izjava uznemirile i zaprijetile da bi se represija kojom se nakon Velebitskog ustanka gaze Hrvati napose u Lici mogla proširiti na cijelu državu, Trumbić je, razumljivo, stvar pokušao malko relativizirati, no u biti iste teze, zaključke i zahtjeve sadržavao je i njegov opsežni elaborat o hrvatskom pitanju koji je nastao upravo u kontekstu toga povećanog britanskog interesa za Hrvate te je u konačnom obliku datiran 3. studenoga 1932. godine.

A dok je nekoliko britanskih parlamentarnih zastupnika razmatralo tekst opširnije interpelacije o hrvatskom pitanju — odnosno o trošnosti jugoslavenske države — Radićev zet i potpredsjednik Hrvatske seljačke stranke August Košutić, koji je još od ljeta 1929. bio u emigraciji — gdje je surađivao s Pavelićem i antešambirao Benitu Mussoliniju do kojega je, za razliku od Pavelića, vrlo brzo uspio doći — sredinom studenoga 1932. u Chatham House, sjedištu britanskoga Kraljevskog instituta za međunarodne studije, održao je predavanje na poziv samog Instituta, na sjednici kojom je predsjedao jedan od najupornijih i najutjecajnijih europskih zagovornika Jugoslavije, Robert William Seton-Watson.

Tekst Košutićeva predavanja i sažetak rasprave koja je tim povodom u Institutu vođena, objavljeni su u *International Affairs* već početkom 1933. godine, i vrlo zorno ilustriraju kako prave nakane britanske politike, tako i spremnost Mačekova kruga da im se pokori.

Košutić je, naime, nastupio vrlo oštro, ocjenjujući da Aleksandrov režim neprestano prijeti katastrofom ne samo narodima koji žive u Jugoslaviji, nego je i prijetnja europskome miru. Hrvati su, ponavljao je on, i po nagovoru svojih »britanskih prijatelja«, godinama činili sve da se stanje poboljša, priznali su i državu bez legaliteta i režim bez legitimiteta, ali se je na to odgovorilo skupštinskim atentatom. A nakon uvođenja diktature čitav je hrvatski narod stavljen u položaj odmetnika. Nasilje biva svakim danom sve oštrije, ali Hrvati ne će odstupiti od svojih zahtjeva: ako je Austrija trebala biti kažnjena, ipak je i nakon 1918. ostala neovisna država; isti je slučaj s Mađarskom. Zašto bi Hrvatska imala manje prava, zar je ona nešto svijetu skrivila?!

Zato, nastavlja je Košutić, treba Hrvatskoj vratiti državni suverenitet koji je imala, jednako kao i Crnoj Gori, dok se Bosni i Hercegovini mora omogućiti plebiscit zbog izjašnjavanja o tome, želi li se, kao cjelina ili u dijelovima, priključiti Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori ili hoće autonomiju. Jedan je narod, njemački, Europa podijelila u dvije države, Austriju i Njemačku. Nasuprot tome, dva naroda koja su posve različiti i koja nikad nisu živjela skupa, Hrvate i Srbe, prisilila je da žive u jednoj državi. Hrvatska, međutim, može biti neovisna država i odvojena od Srbije, kao što je to i bila do

1918., a kao takva bi, nastavio je Košutić, s obzirom na njezin seljački, miroljubiv i antimilitaristički značaj, sprječavala bilo kakvu penetraciju kontinentalnih sila u Podunavlje, dolazila ona sa zapada (iz Njemačke) ili s istoka (iz Sovjetskog Saveza). Drugo je moguće rješenje, ustvrdio je on, da se Hrvatska udruži s Austrijom, a treće, da kao neovisna država sudjeluje u »Podunavskoj Švicarskoj«, jednoj konfederaciji koja bi pridonijela stabilizaciji Srednje Europe, a time i europskome miru i prosperitetu.

Uzaludno je Košutić računao na britanski osjećaj za pravdu i pravo, pa — kad je iz pitanja i opazaka njegovih sugovornika i slušatelja njegova izlaganja postalo jasno da većina zagovara reformu Jugoslavije, ali da nitko, pa ni oni koji su bili spremni naglas priznati kako je položaj hrvatskog naroda dramatično težak i neusporedivo gori nego u Austro-Ugarskoj Monarhiji — nije spreman poduprijeti reformu koja bi prekoračivala federalizaciju zemlje, ustuknuo je odmah i naglo: odvratio je kako jugoslavenska nacija, jezik i književnost ne postoje, ali usprkos pravu svakog naroda na slobodu i neovisnost, svi moraju biti svjesni i toga da dio svoje neovisnosti treba žrtvovati za dobrobit zajednice naroda. Naglašavajući kako je potrebno brzo djelovanje, jer će u protivnom doći do eksplozije, Košutić je tu svoju londonsku tužaljku — uglavnom uzaludnu kao što je bila ona Radićeva prije desetak godina, ili ona Trumbićeva iz jeseni 1928. — zaključio podsjećanjem na to da o pogledima hrvatskoga političkog vodstva na budućí razvoj najrječitije govori rezolucija koja je donesena na sastanku predstavnika Seljačko-demokratske koalicije što je održan u Zagrebu od 5. do 7. studenoga 1932., a u povijest je ušla pod nazivom Zagrebačkih punktacija

Sama rezolucija, koja je u glavnim crtama bila Trumbićevo djelo, a kako rekosmo, supotpisao ju je i Mile Budak — inače jedan od prvaka također zabranjene Hrvatske stranke prava kojemu je par mjeseci ranije u obranu stalo dvjestotinjak potpisnika »Protesta i apela hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika povodom atentata na život Mile Budaka, doktora prava i hrvatskog književnika« — među njima daka-ko i Pilar — bila je umjerena, oprezna i podobna za različita tumačenja, jer među njezinim potpisnicima ionako nije bilo jednodušnosti. No, i takva je

pokazivala da i politički život u Jugoslaviji, u kontekstu europskih i svjetskih previranja, stupa u posve novu fazu, tim više što je njezin temeljni zahtjev ipak bio jasan: politički predstavnici Hrvata i tzv. prečanskih Srba zatražili su preuređenje jugoslavenske države povratkom na polaznu točku, 1918. godinu, nakon čega bi se srpski, hrvatski i slovenski narod udružili u interesnu zajednicu utemeljenu na slobodnoj volji njezinih članova.

Još rječitiji od tog zahtjeva bio je zaključak koji se je neminovno namestao nakon zagrebačkog sastanka oporbenih prvaka: potpora kralju Aleksandru i beogradskom centralističkom režimu svela se na otvoreno velikosrpske krugove i makar sve bjesniju, ali ipak sve užu, sve izoliraniju i sve jaloviju skupinu jugoslavenskih integralista. Potvrđivale su to i skorašnje rezolucije srpske Republikanske stranke s kraja prosinca 1932. te izjave vođanske autonomističke oporbe odnosno Sekule Drljevića i Crnogorske federalističke stranke. U siječnju 1933. objavljena je rezolucija Slovenske pučke stranke (tzv. Koroščeve punktacije), kojom je za Sloveniju zatražen položaj autonomne jedinice u sklopu jugoslavenske države, a uskoro se je u sličnom tonu oglasila i Jugoslavenska muslimanska organizacija tzv. Sarajevskim punktacijama, nazivanimi još i Bajramskim odnosno Spahinim punktacijama, kojima je također zatraženo da BiH »kao najstarija historičko-politička jedinica u državi« kao cjelina dobije autonomiju.

Makar je Ivo Pilar u neku ruku anticipirao spomenuti važni zagrebački dokument — jer na košuljici njegova rukopisa naveden je svibanj 1932., kad je zacijelo bila dogotovljena prva, osnovna verzija *Immer wieder Serbien* — bez općega konteksta, a navlastito bez ustaškoga Velebitskog ustanka iz rujna te godine, koji je bio popraćen novim valom strahovite režimske represije, a potom bez Zagrebačkih punktacija, *Lichtträgerovu* knjigu nije moguće ispravno shvatiti. No, ona je bila više od pukog odjeka tih događaja: ona je u punome smislu riječi dio jednog te istog nastojanja tadašnjega domovinskoga političkog vodstva oko Vladka Mačeka i intelektualnoga kruga koji se nakon ukidanje otvorene diktature oko njega okupio, da se s prilikama u Jugoslaviji i s potrebom rješenja hrvatskog pitanja upozna europsku javnost u trenutcima kad su očito neminovne promjene

u Njemačkoj i događaji na Dalekom istoku pokazivali da neposredno predstoji slom poretka nametnutog Versaillesom.

Previranja i događaji koji su u *Lichtträgerovoj* knjizi opisani te usporedba njezina sadržaja i poruka koju je ona imala poslati europskoj javnosti, s dostupnim dokumentima o Pilarovim tadašnjima razmišljanjima i kontaktima s vodstvom HSS-a, jasno pokazuju da je rukopis dovršen pred sâm kraj 1932. ili čak početkom 1933. godine. Bilo je to, očito, malo prije nego što je predsjednik Hrvatske seljačke stranke 31. siječnja 1933. uhićen, osuđen na redarstveni zatvor u trajanju od 20 dana i konfiniran u Čajniču (gdje je ostao do 11. ožujka, a potom 13. ožujka pred Državnim sudom za zaštitu države i optužen te 29. travnja osuđen na trogodišnju tamnicu uz olakšicu *custodiae honestae*), a podudaralo se s drugim važnim događajem: nekako u to vrijeme, sredinom siječnja 1933., u Parizu je dovršeno tiskanje Pribićevićeve knjige *La dictature du roi Alexandre (Diktatura kralja Aleksandra)*, koja će imati snažan odjek u europskoj javnosti, uvijek kao argument za preustroj Jugoslavije da bi se ona sačuvala, nikad kao dokaz da ju ne vrijedi čuvati.

Tako su, uostalom, bile i intonirane te dvije knjige: dok je Pribićević zahtijevao federalizaciju Jugoslavije da bi ona mogla opstati, Pilar je takav zahtjev postavljao kako bi ona lakše propala i kako njezinom propašću njegov narod ne bi doživio nova sakaćenja.

U *Lichtträgerovu* rukopisu prepoznajemo, naime, većinu misli koje su sadržane u Pilarovim predavanjima, tajnim promemorijama i pismima iz razdoblja 1928.—1932., pa ga treba promatrati kao svojevrсну sintezu njegovih političkih, geostrateških i socioloških razmatranja u posljednjem razdoblju života te na određen način formalnu argumentaciju za ostvarenje prve od triju »etapa« rješenja hrvatskog pitanja, koje je jasno formulirao u krugu svojih istomišljenika, a jezgrovito sažeo u pismu koje je početkom ožujka 1932. uputio predsjedniku Narodne uzdanice, hrvatskom književniku Edhemu Mulabdiću. Očito neslučajno, to je pismo sačuvano i u Trumbićevoj ostavštini: Trumbić je ostao jednom od glavnih Mačekovih spona s nacionalističkim redovima koji su se do skupštinskog atentata okupljali

oko Hrvatskoga bloka, pa i jedna od poveznica s nacionalističkom emigracijom.

Prema Pilarovu planu — bio je taj plan ne samo tajan, nego je pretpostavljao dugogodišnji, pa i višedesetljetni rad, u čije su konačne ciljeve imali biti upućeni samo malobrojni — trebalo je u prvi mah uspostaviti jedinstveno bosansko-hercegovačko upravno područje i osigurati njegovu autonomiju (kako bi se na odmak od Beograda motivirala muslimanska elita te istodobno sasjekla i onemogućila srpska teritorijalna presizanja na ono što je Pilar smatrao sudbinskim pitanjem hrvatskog opstanka); potom, s obrazloženjem da to zahtijevaju prometni i gospodarski razlozi, takvu, zaokruženu i autonomnu BiH ujediniti s Dalmacijom (kako bi se osigurala katoličko-muslimanska većina tog područja te pomoglo jačanje crnogorskih nacionalista odnosno federalista), a onda te ujedinjene i gospodarski ojačane pokrajine spojiti s Hrvatskom-Slavonijom (kako bi se u perspektivi, u povoljnim međunarodnim okolnostima, kad Italija ne bude kadra oružjem ostvariti svoje davnašnje imperijalističke planove, omogućila neovisnost jedne za život sposobne samostalne hrvatske države).

Istovjetnu poruku slale su i korice *Lichtträgerove* knjige: na stiliziranu je zemljovidu prikazana Jugoslavija rascijepljena na tri dijela: prvi čine Slovenija, Hrvatska i Slavonija s Vojvodinom (dakle: i Bačkom, Srijemom i Banatom), drugi je dio sastavljen od Dalmacije, BiH i Crne Gore [!], a u trećem je dijelu Srbija s Makedonijom.

To je bilo bliže oku prosječnoga europskog promatrača, koji je upravno ustrojstvo južnoslavenskih zemalja još uvijek gledao iz nekadašnje austro-ugarske perspektive, razlikujući Dalmaciju od Hrvatske; no to je bilo i ono što je Pilar u prijelaznom razdoblju htio postići: ne egzaltirano proglašenje državne neovisnosti koje nema velikih izgleda na trajan opstanak, nego federaliziranje Jugoslavije kao prijelaznu etapu, kao i tješnje psihološko, prometno, gospodarsko-kulturno i političko povezivanje njezinih prema Zapadu orijentiranih dijelova. Ne zato da bi u budućnosti — kao što će se nakon stvaranja banovine Hrvatske izraziti Vladko Maček — jedna autonomna Hrvatska omogućila Hrvatima da napokon »zaplove u jugoslaven-

stvo i sveslavenstvo«, nego zato da se napokon i zauvijek oslobode jugoslavenske i sveslavenske himere.

Drugim riječima, nije zadnja Pilarova knjiga dokument njegove kapitulacije, nego je logičan izraz i dosljedan nastavak jedne višedesetljetne racionalne, promišljene i naglim koracima nesklone političke strategije, strategije koja je imala biti okrunjena davnim Pilarovim snom — neovisnom hrvatskom državom kao sastavnim dijelom srednjoeuropsko-sredozemnoga kruga.

Tomislav Jonjić